

Iparirányítás és konszolidáció

Előadásomban fel szeretném vázolni az iparirányítás működését az 1956-os októberi eseményeket követő hónapokban. Az iparirányítás gyakorlatának és az azt meghatározó főbb gazdasági és politikai tényezőknek – ha csak jelzésszerű – bemutatásával is, talán hozzá tudok járulni annak a folyamatnak alaposabb tisztázásához, megértéséhez, amely az 1957-es gazdasági irányításhoz és megszilárduláshoz vezetett.

A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulásakor az üzemek nagy részében már tizedik napja nem dolgoztak. Az új hatalmi központ létrehozása és a szovjet csapatok harcbevételére az ellenforradalom ellen módosította a sztrájk eredeti politikai tartalmát. A főbb jelszavak: a szovjet csapatok azonnali kivonása, az elfogottak szabadon bocsátása, Nagy Imre visszahozatala, a többpártrendszer és a területi munkástanácsok elismerése, az üzemek politikamentessé tétele, a bürokrácia felszámolása – mind gátat emeltek a termelőmunka megindítása elé.

Az iparirányítás szervezete ugyan érintetlen maradt, de a falakon belül éles vita tombolt. A forradalmi bizottságok a korábban vezető szerepet játszó káderek leváltására, kiszorítására törekedtek. Feltételeket szabtak, garanciákat követeltek a kormánnyal való együttműködésért, a munka felvételéért cserében. Vállalati szinten október 25-e után a munkástanácsok kezébe került a vezetés. Ezekben zömmel az addig háttérbe szorított műszakiak és a korábban megsértett vagy nem is munkásszármasú munkások voltak a kezdeményezők. Az üzemek jelentős részében megrendült az igazgatók pozíciója. Az öt ipari tárca és a KPM 517 vállalatvezetője közül a munkástanácsok 334-et távo-

lítottak el.¹ A pártszervezetek beszüntették tevékenységüket, a párttagok defenzívába szorultak.

Nemcsak a politikai perspektívák voltak tisztázatlanok. Az 1956-os népgazdasági terv gyakorlatilag érvényét veszítette, a második ötéves tervnek még népgazdasági szinten sem készült el a végleges változata. Mivel a korábbi gazdaságirányítási szisztémában utasítás jellegüknél fogva a tervek a szabályozók funkcióját is ellátták, a vállalatok a régi kööttségek egy részétől mintegy automatikusan megszabadultak. Az alig néhány napja megalakult munkástanácsok ezt a helyzetet igyekeztek is kihasználni a bérek teljesítmény nélküli kifizetésével, dolgozóik ellátása érdekében a természetbeni juttatások növelésével, illetőleg a más vállalatokkal és falvakkal létesített közvetlen csererekapcsolatokkal.

A termelés megindítása elé az energiahelyzet is akadályt emelt. A bányákban sem október végén, sem november elején nem folyt termelés. Az erőművek azonban dolgoztak, kielégítették a lakossági szükségleteket, de készleteik gyors ütemben apadtak.

Mindezek a fejlemények fokozták a gazdaságpolitikáról, a gazdaságirányításról 1956 közepétől fellendült viták gyakorlati jelentőségét, mintegy visszaigazolták azokat. Az adott körülmények között úgy tűnt, nem folytatható a gazdasági fejlődés régebbi iránya, és gyökeres átalakításra vár a tervezési-irányítási szisztéma is.

Az új vezetést kezdetben természetesen a megvédett hatalom elismertetése és érvényesítése vezérelte, de megoldást kellett találnia az égető politikai és gazdasági feszültségekkel kapcsolatban is. A munkástömegek, a dolgozók többsége bizalmának visszaszerzéséhez szükséges politikai döntések, kompromisszumok nemcsak a gazdasági feladatokat határozták meg közvetve, hanem az iparirányítás módját, a párt hegemoniájának újjáteremtésével összefüggő teendőket is kijelölték.

A fegyveres harcok elültével megszülettek a kormány első intézkedései az új életmenet elindítására. A közalkalmazottakat november 10-ig kötelezte a munkafelvételre. A forradalmi bizottságokat politikai tanácskozó testületekké minősítette, megfosztotta őket a közvetlen intézkedés, így az elbocsátás és alkal-

mazás jogától, egyben az ellenforradalmi elemek eltávolítására szólított fel. Meg akarta akadályozni a bérek kifizetését azok részére, akik nem vették fel a munkát, bár e határozatnak még decemberben sem sikerült teljesen érvényt szerezni. A talán legnagyobb horderejű intézkedés az ipari, építőipari és bányavállalati dolgozók 9–15⁰/₀-os béremelése volt.

Néhány nap múlva napvilágot látott a kormány tagjai közötti munkamegosztásról szóló határozat, amely szerint az iparügyek irányításával Apró Antalt, a különös jelentőségű pénzügyminisztérium vezetésével Kossa Istvánt bízták meg. A kormány felhatalmazta az egyes államigazgatási ágazatok vezetésével megbízottakat, hogy gondoskodjanak a szakminisztériumok ideiglenes vezetőinek kinevezéséről. Több érv is szólt emellett a megoldás mellett. A kormány operativitását segítette kis létszáma, nem kellett véglegesen elköteleznie magát egyes személyek, vagy akár minisztériumok létező szervezetei irányában. Így jobban lehetett szavatolni a meglévő erők koncentrációját. Ennek érdekében a kormány még novemberben létrehozta a Gazdasági Bizottságot Apró Antal elnökletével. Titkára Friss István lett. A bizottság rendszeresebb tevékenységét azonban csak decemberben kezdte el.

Az iparirányítás egészére nézve elvi és gyakorlati szempontból egyaránt nagy horderejű lépés volt az üzemi munkástanácsok törvényesítése. A 2/1956 (XI. 16.) sz. kormányrendelet a munkásönkormányzat kezébe adta a vállalat irányítását, és ezzel együtt önállósággal ruházta fel az állami vállalatokat. A kérdéssel folytatott vita középpontjába ekkor mégsem a gazdálkodás, a termelőegységek és a minisztériumok kapcsolatának tisztázása stb. került, hanem az igazgató kinevezési módja. A nagy-budapesti munkástanács – a SZOT egyetértésével – követelte, hogy az igazgatókat a munkástanács válassza meg. Ez a megoldás elvi problémákat is felvetett, de a kormány döntően politikai okokból utasította el. Hiszen ha az adott körülmények között az igazgató kinevezési jogát átadják az ekkor többségükben az új központi hatalommal ellenséges alapállású munkástanácsoknak, az egyenlő lett volna az üzemek feletti ellenőrzésről való lemondással. A november közepe erőviszonyokat mutatja, hogy a részletesebb szabályozás tényleges szükségessége alapján az El-

női Tanács törvényerejű rendeletet alkotott, amelyben az igazgató kinevezését a felettes állami szervnek tartotta fenn, a munkástanács előzetes hozzájárulásával, felmentés és kinevezés esetén kezdeményezési jogával. A kompromisszum is hozzájárult az Országos Munkástanács megalakulását kimondani készülő sportcsarnoki gyűlés betiltása miatt meghirdetett sztrájk befejezéséhez. Ezt a sztrájkot a béremelés és más ígéretek, intézkedések hatására a munkásság jelentős része és több munkástanács sem támogatta.

Más oldalról viszont a kormány ugyanezen a napon – november 24-én – rendeletet adott ki, amely szerint a termelés megindítását akadályozó rendkívüli körülményekre tekintettel a 2000 munkásnál, vagy ötszáznál többet foglalkoztató, de országos fontosságú üzemekbe kormánybiztost nevezhet ki, aki közvetlen kapcsolatot tart fent a kormánnyal, ügyel a törvények betartására, gyakorolja a minisztérium jogait a vállalat felett, és eldönti az igazgató és a munkástanács közötti vitás ügyeket. Az intézkedés is jelezte, hogy az MSZMP és a minisztertanács úgy vélekedett, hogy az önkormányzati szervek politikai tevékenységük miatt nem nagyon válhatnak partnerekké az égetően fontos gazdasági feladatok megoldásában. A kormányrendelet alapján újjáválasztott munkástanácsok összetétele – a csak lassan éledő pártérettel összefüggésben – ebből a szempontból nem vált kedvezőbbé.

A bonyolult, súlyos politikai és gazdasági viszonyok közepette még tovább növekedett a hatalmi kérdések gyors tisztázása iránti igény a gazdasági irányító szervezetben és a termelő üzemeknél. Ez viszont egyrészt a vezető káderek vezető pozícióba való juttatását vagy ott-tartását követelte meg, másrészt a pozíciók megfelelő súlyát, jogkörét is biztosítani kellett. A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány ezért december elején megszüntette a forradalmi bizottságokat, és felszólította az eltávolított vezetőket, hogy térjenek vissza munkahelyükre, ahol sorukról az illetékes állami szervek döntenek majd.² A nagybudapesti munkástanács törvényen kívül helyezésének „ipari” vonatkozása abban keresendő, hogy a vállalati munkástanácsok a termelési tevékenységet akadályozták.

1956 december elejére-közepére tehát sok tekintetben új hely-

zet keletkezett. Világossá vált, hogy a nominálbérek alapos növelését, az infláció elkerülését sürgős gazdasági intézkedésekkel kell megalapozni, pótolni kell a gyorsan apadó kereskedelmi készleteket stb. Nem lehetett figyelmen kívül hagyni az utóbbi hetek termelés kiesését, és azt a várható fejleményt sem, hogy a megnövekedett munkás- és paraszti vásárlóerő eltérő fogyasztási szerkezetet törekszik majd létrehozni, ami növeli a kiépült termelési struktúrával kapcsolatos gondokat. De változott a szituáció abban az értelemben is, hogy a termelés felfuttatásának már nem a politikai ellenállás, hanem inkább az energiahiány és az ipari minisztériumokban uralkodó bizonytalan állapotok szabtak gátat.

Ebből a felállásból kiindulva megfogalmazhatóvá, rangsorolhatóvá váltak a gazdasági és a termelésirányítási feladatok. Mindenekelőtt meg kellett szervezni az ipar energiaellátását, és ezzel együtt természetesen azt, hogy a szűkös erőforrások megfelelő felhasználókhoz jussanak. Tisztázódott, hogy vissza kell fogni a felhalmozást, s azon belül legfőképpen a beruházásokat, ezért csökkenteni és elvonni kell a vállalatok és ágazatok pénzforrásait. Át kell alakítani a termelési szerkezetet az ipari fogyasztási cikkek javára. Ezeknek a feladatoknak a megoldása nem mehetett végbe a központi irányítás, a központi szervek megerősítése nélkül.

A minisztériumi iparvállalatoknál 1956. december 7-én például a munkások 80⁰/₀-a felvette a munkát, ezen a napon azonban a szeptemberi átlagos napi energiafogyasztásnak az üzemek átlagosan csak 24,5⁰/₀-át vételezték. A széntermelés novemberben 12,8⁰/₀-a, decemberben 22⁰/₀-a volt a szeptemberinek.³ Az iparügyi miniszter még december elején rendeletet adott ki, amelyben kötelezte az Országos Tervhivatalt és az ipari minisztériumokat, hogy haladéktalanul állapítsák meg az ágazatok, illetve a vállalatok közötti energiaelosztási arányokat, s egyben a villamosenergetikai felügyelet engedélyéhez kötötte az ipari áramszolgáltatást. December 8-án kormányhatározat jelent meg a bányászatban dolgozók bérének – kihatásában 35⁰/₀-os – emeléséről. Majd újabb egy hét múlva döntöttek a bányászattal kapcsolatos feladatokról. Komplex intézkedések történtek a folyamatos termelés biztosítására a szállítástól, a munkaerő-át-

csoportosításon át a bányászlakás-építésig. A végrehajtással 30 szénkormánybiztost bíztak meg, munkájukat Fehér Lajos és Papp Károly fogta össze. Januárban sikerült 40 000 tonna fölé emelni a napi termelést.

Nem lehetett sokáig halogatni a minisztériumok működőképessé tételét sem. Hiszen ezek december végéig szinte semmilyen területen sem nyújtottak segítséget a vállalatokat vezető munkástanácsoknak, igazgatóknak. A pártvezetés állást foglalt a racionalizálás mellett. Az állami, tanácsi és vállalati apparátus leépítése több szempontból is hasznosnak ígérkezett. Először is alkalmat adott a politikailag kompromittálódottak eltávolítására a középvezetői pozíciókból. Az MSZMP IKB decemberi határozata megfelelő kritériumokat teremtett ebben a vonatkozásban. Másodszor alkalmat adott arra, hogy az új politikai vezetés demonstrálja eltökéltségét a régi hibákkal való szakításra, így a bürokrácia elleni küzdelemre. Harmadszor a fogyasztási alap maximalizálása megkövetelte a közkiadások radikális mérséklését. S végül az államapparátus létszámának csökkentése megfelelt a gazdaságirányítás jövőjével kapcsolatos elképzeléseknek is. 1956. december 29-én rendelet jelent meg a népgazdaság átszervezésével kapcsolatos munkaügyi kérdésekről, a gazdaságvezetés és az államigazgatás demokratizálása érdekében szükséges teendőkről.

A minisztériumi szinten végrehajtott elbocsátásokat befolyásoló szempontokat jól mutatja, hogy a KGM-ben például a 900 leépített emberből 380-at aktív ellenforradalmi részvételre hivatkozva bocsátottak el⁴ és egyúttal törekedtek a párttagok arányának növelésére.

Összesen az államapparátusra tervezett majdnem 33 000 fős leépítésből végül is 22 800 lett. Indokolásul éppen az ipari minisztériumok összevonásának elmaradását és az iparirányítás nagyjából változatlanosságát hozták fel.⁵

A párt- és állami vezetés a területi munkástanácsok megszüntetésével és más rendkívüli intézkedésekkel egyidejűleg előrejutásra törekedett az új gazdaságpolitikai program kidolgozása és a munkástanácsoknak, mint az iparirányítás vállalati szintű alapegységeinek az integrálása érdekében.

Az utóbbira módot a termelői közösségekből titkosan válasz-

tott termelők tanácsa adta volna, amely a parlament egyik házaként, bizonyos mértékig annak alárendelve működött volna. Ezt a javaslatot először a SZOT fogalmazta meg,⁶ de szerepelt a „Munkástanácsok alkotmánytervezetében” is. A kormány december 11-i nyilatkozata nemcsak a nagy-budapesti és a többi területi munkástanács feloszlását adta hírül, hanem azt is leszögezte, hogy demokratikus érzületű tagjaiból és szakemberekből bizottságot alakít azzal a feladattal, hogy kidolgozza az iparkamarák és a termelők tanácsának szervezeti és működési szabályzatát. A bizottság december 21-én tartotta első ülését, ahol különbizottságot alakítottak Havas Péter vezetésével az iparirányítás önkormányzati szervei létrehozásának és a régi minisztériumi szervezet átalakításának vizsgálatára. A munka során azonban nyilvánvalóvá vált, hogy ezt a munkát csak az új gazdasági mechanizmus kidolgozásával összefüggésben lehet sikeresen elvégezni.⁷

1956. december elején egyszerre több vonalon megindult a munka a gazdaságirányítás átformálásának tudományos megalapozása érdekében. December 4-én ülés zajlott le a közgazdasági bizottság megalakításának előkészítésére. Ez lényegében az értelmiségi tanács égisze alatt működött volna.⁸ Ugyanakkor az ipari minisztériumok, az Országos Tervhivatal, a Pénzügyminisztérium és a Minisztertanács titkársága dolgozóiból is létrejött egy munkacsoport.⁹ Apró Antal december 6-án levelet intézett Friss Istvánhoz, s ebben javasolta, hogy a rendkívüli helyzet ellenére „politikai okból” is foglalkozni kell a perspektívákkal, mert erre a Gazdasági Bizottság nem képes. A kormányban olyan vélemény alakult ki, amely szerint szaktekintélyeket kell bevonni a munkába. December 12-én már döntés született a tíz bizottság kiküldéséről is. A velük folytatott vita után sikerült több pártonkívüli, illetve más politikai felfogású szakembert is felkérni az egyes bizottságok vezetésére.¹⁰

Közben a gazdasági gondok egy cseppet sem enyhültek, s nyomukban növekedett a vállalatok nyomása a központi szervekre: a gazdálkodás anyagi, pénzügyi, jogi feltételeinek biztosításáért. Nem lehetett tovább halogatni a szükséggazdálkodás bevezetésével kapcsolatos intézkedéseket. Minden vállalat növelni akarta termelését, folytatni a félbemaradt beruházásokat, vagy

megfelelő készletek birtokában szabadon akart értékesíteni. A vállalatok vezetése igyekezett termelési szerkezetét nyereségesebb cikkek előállítására módosítani, a kereskedelmi haszont megszerezni, eladási árait növelni, a korábbi központi bérrendezésekből kimaradtak fizetését emelni, az arányok javítása címén pótlólagos béralapra szert tenni. A sok eldöntendő gazdálkodási kérdés, a bérek, a juttatások és a termelés-termelékenység arányosítása érdekében tett lépések, valamint annak hatására, hogy a racionalizálási kötelezettség a vállalati szférára is kiterjedt, tovább éleződtek az ellentétek a munkástanács és az igazgató kapcsolatát, az igazgató „kettős” alárendeltségét illetően.

Ekkor tette közzé a kormány nyilatkozatát a legfontosabb feladatokról. Az iparirányításra vonatkozóan állást foglalt a racionalizálás, a vállalati önállóság, a teljesítménybérezés, az éves és a perspektivikus terv mihamarabbi kidolgozása, a központi irányítás és a helyi önállóság szerves kapcsolatának harmonizálása és demokratizálása mellett, és az újabb béremelések, a juttatások növelése ellen. Az iparirányítás gyakorlata szempontjából két alapvető döntést tartalmazott a kormánynyilatkozat. Az egyik, hogy a központi irányítást meg kell erősíteni olyan területen is, ahol később normális feltételek között decentralizálás is lehetséges lesz. A másik, hogy a vállalati igazgató köteles érvényesíteni az állami vezetés irányelveit, végrehajtani az üzemben belül a központi rendelkezéseket. „Az igazgatót az állam nevezi ki, aki személyében felelős az üzem gazdasági irányításáért.”¹¹ Ezekkel a megfogalmazásokkal pótolták a munkástanács-törvényből kimaradt, az igazgatók és a felsőbb szervek viszonyát szabályozó tételeket. Hozzá kell tenni, hogy a kérdés rendezése azért is aktuális volt, mert egyes munkástanácsok már pályázatot is kiírtak az igazgatói állás betöltésére. A hivatalos kormányálláspont lényegében hatályon kívül helyezte az eredeti törvényerejű rendelet több fontos pontját, és korlátozta a munkástanács önálló gazdálkodó szerepét.

A központi szervek akcióképességének helyreállítását célzó rendelkezések és gyakorlati lépések már december végétől kezdetüket vették. Összevonták a Könnyű- és Élelmiszeripari Minisztériumot, a Bánya- és Energiaipari Minisztérium helyébe

- a vegyipart magában foglalva -a Nehézipari Minisztérium került. Január folyamán döntéseket hoztak az iparirányító szervezetek felépítéséről és működéséről. Létrehozták az Árhivatalt, majd a Munkaügyi Minisztériumot - az előbbit az árrendszer és az ármegállapítás korszerűsítésére, az utóbbit pedig az üzemleállításokkal és az egyszerűsítésekkel összefüggésben megnövekedett munkaerő-gazdálkodási feladatok megoldására.

Január legelején javaslat került a minisztertanács elé, mely szerint utasítani kell a gazdasági bizottságot az inflációs veszély elhárítására és a gazdasági élet normalizálására, stabilizálására irányuló intézkedések rendszerének kidolgozására.¹² E hónapban a tárcák felett álló energia kormánybizottságot hoztak létre.

Nem is lehetett addig várni, amíg a minisztériumok és a főhatóságok a talpukra állnak, ezért a központi irányítás erősítéséhez mindenekelőtt a kormány pozícióit kellett javítani. Másfelől meg kellett keresni azokat az utakat, amelyeken az ágazati szervek mozgatása nélkül befolyásolni lehetett a vállalatok gazdasági magatartását. Erre módot a pénzügyi ellenőrzés és a vállalati gazdálkodásra vonatkozó jogszabályok megjelentetése adhatott.

December végén kormányrendelet jelent meg a bérfizetés új rendszeréről. Ebben kötelezték a vállalatokat, hogy bocsássák el azokat a dolgozókat, akiket foglalkoztatni nem tudnak. Egyben lehetőséget adtak rendkívüli szabadságotra, a műszaki-adminisztratív dolgozók prémiumrendszerének autonóm kialakítására. Néhány nap múlva utasításban kötelezték a vállalatokat teljes munkaerőigényük bejelentésére az újonnan felállított munkaközvetítő irodákban, és kötelező közvetítést mondtak ki a műszaki-adminisztratív állománycsoportra.

A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány december végén kötelezte a vállalatokat és szövetkezeteket, hogy törvényes módon értékesítsék termékeiket. Leszögezte, hogy az általuk előállított fogyasztási cikkek nem értékesíthetők készpénzért, és nem cserélhetők közvetlenül el más termékekre sem, hanem az üzemek kötelesek azokat a további feldolgozásra vagy forgalomba hozatalra hivatott szerveknek átadni, s azok megrendeléseit raktári készleteik erejéig ki kell elégíteniük.¹³

A pénzügyminiszter ugyanezen a napon rendeletet adott ki az állami vállalatok pénzgazdálkodásának átmeneti szabályozásá-

ról, amely szerint azok áruvásárlást csak bankszámla-követelésük erejéig eszközölhetnek. Forgóalapra és anyagbeszerzésre csak kivételesen adható hitel. Az intézkedés előírta, hogy a novemberi-decemberi rendkívüli veszteségeket a vállalati álló- és forgóalap terhére kell elszámolni. Az állami vezetés egyrészt a korábbi hanyag gazdálkodást és vagyonkezelést szándékozott megtorolni, másrészt a vállalatok függőségét kívánta fokozni. Ha a leírások után még mindig indokolatlanul nagy forgóalap maradt a vállalatoknál, akkor a bankfiók jogosult volt azt a vállalat zárolt forgóalapszámlájára tenni. Az energia-menetrend és a szállítási szerződések alapján havi pénzügyi előirányzatot kellett készíteni. Az állam a bankon keresztül támogatást nyújtott a megnövekedett önköltségek fedezésére.

Egy másik intézkedés a beruházási és felújítási tevékenységet szabályozta.¹⁴ Új beruházást csak a Minisztertanács vagy a Pénzügyminisztérium engedélyével lehetett kezdeni, viszont a felújításpótlás elkülönítését megszüntették, és az állományfenn tartást, ha nem igényelt anyagot, saját kivitelezésben és saját pénzügyi forrásból engedélyezték. A rendeletek sorát a szállítási szerződéseknek – mint a vállalatok közötti kapcsolat formájának – megerősítése és egyben felülvizsgálatuk előírása zárta le.¹⁵

A munkástanácsok, illetőleg tagságuk nagy része a vállalati önállóság és önkormányzat alapján állt, és nem rokonszenvezett az állami és pártvezetés politikai offenzívájával, amit az újjáéledő üzemi pártszervezetek „alulról” támogattak. A harc a vállalati vezető pozíciók birtoklása körül zajlott, mert a racionalizálás politikai tisztogatással fonódott össze, és így elkerülhetetlenül élezte a hangulatot. A szakmai alkalmasság szempontja háttérbe szorult. Incidensekre is sor került a dunántúli bányavidékeken és Csepelen. Témánk szempontjából itt fontos rámutatni az állami vezetés politikai lépéseire, mivel ezek közvetlenül érintették az iparirányítást. Január 15-én a kormány rendeletileg kiterjesztette a gyorsított büntetőeljárás hatályát a termelést akadályozó cselekményekre minden száz főnél többet foglalkoztató vállalatnál. Majd pedig módosította a kormánybiztosokról szóló novemberi rendeletét, és kiküldésükre szóló jogát az összes állami vállalatra kiszélesítette. Egy későbbi

döntéssel pedig felsőbb állami hatáskörbe vonták a főmérnökök és főkönyvelők kinevezését.

A vállalatokon belüli politikai harc még egy ideig elhúzódott. Mivel a felállás ekkor már lényegében úgy nézett ki, hogy az egyik oldalon az igazgatók és a pártszervezetek, másik oldalon a munkástanácsok álltak, a harc kimenetele lényegében a munkástanácsok sorsát is eldöntötte. Az MSZMP IKB februári határozata pozitívan szól a szerepükről, amennyiben helyes munkamegosztás alakul ki a pártszervezet, a szakszervezet és a munkástanács között. De amikor ezt konkretizálta, az utóbbinak az eredetileg neki szánt funkcióival ellentétes feladatokat jelölt ki: „A termelés kettős irányításának elkerülése érdekében meg kell találni a módját annak, hogy a pártszervezetek közvetlenül csak a termelés néhány legalapvetőbb kérdésével foglalkozzanak, a termelés részkérdéseinek ellenőrzése pedig közvetve a munkástanácsokon keresztül valósuljon meg.”¹⁶ Az üzemek irányítása terén az igazgatói tisztséggel szemben elszenvedett vereség után most újabb pozícióvesztés érte a munkástanácsokat, amelyek létüket védelmezve a vállalati önállóság mellett álltak.

Mégis mi az oka annak, hogy a korabeli összegzések az 1957. év első hónapjait mint a népgazdasági szintű kísérlet időszakát említik?

Már a januári kormánynyilatkozatban kifejezésre került az az igény, hogy a vállalatok saját bevételeikből gazdálkodjanak. Ezt azonban több tényező akadályozta: így az önköltséget alaposan növelő központi béremelések, a kapacitások kihasználatlansága stb. A kormány február 20-i határozata elismerte ezeket az „objektív” változásokat és fedezetükre állami támogatást nyújtott. De egyúttal az 1956. III. negyedévi önköltségi színvonal sürgős elérését szabta feladatul. A minisztériumok ekkor még akcióképtelenek voltak, és sem népgazdasági, sem ágazati szinten nem készült el az éves terv. A vállalatok több lényeges ponton megkötött kezük ellenére is szabadon mozoghattak, legelőször is belső gazdálkodásuk vonatkozásában. Másodszor alapvetően érdekeltékké váltak abban, hogy megrendelésekhez jussanak, kihasználhassák kapacitásaikat, és elkerülhessék dolgozóik elbocsátását. Megfelelő felső segítség hiányában többet kellett kezdeményezniük, s a hiánygazdaság számos jegye ellenére vala-

mennyit vesztek diktálási képességükből. A B szektor vállalatai a konjunktúra következtében könnyebb helyzetben voltak. A gépipar, a kohászat nehézségein külkereskedelmi jog megadásával is igyekeztek segíteni. A KGM vezetése elnézően bánt a beruházási eszközökre érkező megrendelésekkel, és igyekezett kielégíteni az üzemek anyagigényeit is.¹⁷

1957 első negyedének gazdasági értékelésekor azonban a párt- és állami vezetés részéről is fokozottabban követelték az iparági irányítás talpraállását. A *Népszabadságban* március 20-án vezércikk bírálta az ipari minisztériumokat. Nem enyhült lényegesen az egyensúllyal kapcsolatos feszültség, a termelés emelkedésével nem csökkent kielégítő mértékben az önköltség, a termelési szerkezet sem változott a belső fogyasztás átalakulásának, a külkereskedelem exportigényeinek megfelelően. A vállalatok gazdálkodása az első negyedben 1,3 milliárd forintot veszteséggel zárult.¹⁸ Eközben a bérszínvonal márciusban is emelkedett. Éles bírálatok hangzottak el a burkolt áremelésekkel, a felesleges cikkek előállításával és más lazaságokkal összefüggésben.

A kormány és az egyes minisztériumok intézkedések egész sorát hozták, azért, hogy jobban a kezükbe tudják venni a gazdasági folyamatokat. Felgyorsult az éves terv készítése és a szovjet segítség mértékének és belső arányainak tisztázódása után sikerült lezárni a körülötte zajló vitákat. Május elejére elfogadható állapotba került a terv és az országgyűlés június elején a költségvetéssel együtt törvényerőre emelte. 1957 áprilisában a vásárlóerő-kiáramlás megállítása, az ezt ösztönző munkaerőmozgás mérséklése céljából bevezették az átlagbér-ellenőrzést. Április közepén a kormány határozatban kötelezte a hatóságokat a beruházási és felújítási előirányzatok lebontására, a fedezet nélkül maradt beruházási szerződések érvénytelenítésére. Majd a pénzügyminiszter és az OT elnöke közös utasítást adott ki a beruházások-felújítások 1957. évi tervezéséről és pénzügyi lebonyolításáról. Ebben a szigorítások mellett a vállalatok rendelkezésére bocsátották az amortizáció felújítási hányadát, és engedélyezték a vállalati fejlesztési alap felhasználását terven felüli, önálló beruházásokra és felújításokra. Gyorsan megtérülő befektetésekre a nyereségrészesedés terhére bankhitel nyújtását

tették lehetővé. Így azonban a csak egy héttel korábban bevezetett – az anyagi érdekeltségi rendszert jelentősen továbbfejlesztő – részesedés elvesztette volna ösztönző szerepét, ezért nem sokkal később módosítottak ezen a paragrafuson.¹⁹

A Magyar Nemzeti Bank áprilisi körlevele pedig a vállalatok II–IV. negyedévi hitelellátását és pénzforgalmát szabályozta. Új elemként jelentkezik ebben, hogy a vállalatoknak negyedéves gazdálkodási tervet kell készíteniük a korábbi hitelterv helyett. Az 1957-ben kötött vagy érvényesített szállítási szerződésekre forgóalapelemekre nem bontott készlet- vagy üzemviteli hitelt kapnak. Ez is előrehaladást jelzett az előzőekhez képest.

Még a terv véglegesítése előtt jelent meg a könnyűipar tervezéséről és gazdálkodási rendszeréről szóló utasítás.²⁰ Életképességét mutatja, hogy alapjában változatlanul érvényben maradt az 1958-as évre is. A minisztérium a korábbiaknál jóval kevesebb tervmutatót írt elő, és azokat is csak az iparigazgatóságoknak, amelyeknek főleg gazdasági ösztönzők alkalmazásával kellett a tervek teljesítését megszervezni. Ez megfelelt a Gazdasági Bizottság tervjóváhagyásra vonatkozó határozatának.²¹ A vonakodó vállalatokkal szemben azonban megmaradt utasítási joguk is. Hasonló jelentőségű rendelkezést a többi ipari tárca nem adott ki. Azoknál az 1956-os rend maradt érvényben azokkal a változásokkal, amelyeket az utóbbi fél év általános érvényű intézkedései hoztak.

Összegzőképpen, nem térve ki több fontos lépésre, elmondható, hogy az iparirányítási gyakorlat gócpontjai 1957. április végére – májusára kikristályosodtak. A politikai konszolidáció előrehaladásával a gazdasági élet szférája is megszűnt a különböző társadalmi erők hatalmi küzdelmeinek színtere lenni. Az ágazati irányítás szervei – a belső viszonyok rendezése után – nagyobb lendülettel kezdtek munkához. Átláthatóakká, prognosztizálhatóakká váltak a gazdasági körülmények, és konkrétan rögzíthetők lettek a feladatok – elkészült az éves terv, sőt a hároméves terv irányelvei is kezdtek kirajzolódni.

Az iparirányításnak el kellett érnie, hogy a közszükségleti cikkek, az export és a mezőgazdaság számára szükséges eszközök termelése nőjön, és velük párhuzamosan csökkenjen az önköltség, javuljon a gazdaságosság. De az egyensúlyok javítása

érdekében restriktív jellegű politikára is szükség volt: a bérek, árak és beruházások visszafogására. A hároméves terv első, vázlatos megfogalmazásai struktúraátalakítást javasoltak. Ehhez jelentős mértékben akartak szovjet hiteleket igénybe venni, de így sem lehetett eltekinteni a vállalatoknál jelentkező többletjövödelem, nyereség tekintélyes részének elvonásától, átcsoportosításától. A termelői árrendszer is számos beavatkozást tett szükségessé, hiszen állandóan ellentétet szült a vállalati és népgazdasági érdekek közt. Érvek szóltak az anyaggazdálkodás számos kötöttségének fenntartása mellett is, bár a szocialista országok segítsége eredményeképpen ezen a téren elég kedvezően alakult a helyzet. Később ez a körülmény az ágazati érdekeltséggel összefonódva hozzájárult az amúgy is laza tervek túlteljesítéséhez, és számos új nehézséget okozott.

Az iparirányítás gyakorlatát némileg ellenkező irányból befolyásolta, hogy a népgazdasági terv mutatórendszere a korábbinál jóval kisebb méretű lett. Nem kis jelentőséggel bírt az a tény sem, hogy az év elején megtizedelt apparátus nem vállalkozhatott túlrészletezett célok elérésére.

Az MSZMP vezetése egyértelmű követelményt támasztott az iparral szemben: az életszínvonal őrzésével járuljon hozzá a politikai stabilizációhoz, hosszabb távon pedig a termelőerők, a termelékenység növeléséhez, a szocializmus felépítéséhez, a jólét megteremtéséhez. Az iparirányítás felé ez az igény kiegészült a hatalom birtoklásának még közvetlenebbül ható szempontjával. Csak olyan szervezeti struktúra, működési mód volt a párt számára elfogadható, amely szavatolta hegemoniáját a társadalmi életnek ezen az alapvető területén, és csakis olyan kezdeményezéseket támogathatott, amelyekről vezető szerepe erősödését várhatta.

Júniusra az ipari termelés szintje lényegében elérte az előző évit, s a III. negyedév egészében az ipari vállalatok gazdálkodása, ha minimálisan is, de nyereségessé vált. Úgy tűnik, hogy a pártvezetésben erre az időre az a vélemény alakult ki, s ez tükröződik az országos konferencia határozatában is, hogy a gazdasági gondok gyökere nem a mechanizmusban keresendő, s ezért felszámolásuk útja sem elsősorban ezen az úton keresztül kell, hogy történjék. Hogy ebben a döntésben még milyen politikai,

ideológiai tényezők játszottak szerepet, és melyik milyen erővel – annak tisztázása rendkívül fontos és érdekes feladat. Előadásommal ehhez annyiban kívántam hozzájárulni, amennyiben igyekeztem rámutatni az iparirányítás gyakorlatának főbb jellegzetességeire, s az azt alakító politikai küzdelmekre, gazdasági folyamatokra.

Megállapítható, hogy az az iparirányítási mód, amely 1957 júniusára kiformalódott, a direkt gazdaságirányítási rendszer ésszerűsített változatát jelentette. Mint ilyen, az adott körülmények között, belső ellentmondásaival együtt alkalmas volt a szocialista viszonyok általánosítását, az ehhez szükséges termelőerő kifejlesztését célul kitűző gazdaságpolitika szolgálatára, az MSZMP hegemon szerepének erősítésére. És ezek a szempontok ebben az időszakban joggal estek döntő súllyal latba.

JEGYZETEK

- ¹ PI Arch. 288. f. 25/1957. 1. ő. e.
- ² Magyar Közlöny, 1956. december 8. 99. sz.
- ³ Fontosabb adatok az 1956. október—decemberi időszakról. KSH 1957.
- ⁴ Az MSZMP Budapesti Bizottságának Archívuma. 1. f. 1957. 11. ő. e.
- ⁵ PI Arch. 288. f. 23/1957. 7. ő. e.
- ⁶ Népakarat, 1956. november 29.
- ⁷ PI Arch. 290. f. 59. ő. e.
- ⁸ Ugyanott, 104. ő. e.
- ⁹ Közgazdasági Szemle, 1957. 4. sz.
- ¹⁰ PI Arch. 288. f. 23/1957. 22. ő. e.
- ¹¹ Népszabadság, 1957. január 6.
- ¹² PI Arch. 288. f. 23/1957. 14. ő. e.
- ¹³ Magyar Közlöny, 1956. december 30.
- ¹⁴ Tervgazdasági Értesítő, 1957. január 15.
- ¹⁵ Magyar Közlöny, 1957. január 23.
- ¹⁶ Népszabadság, 1957. február 28.
- ¹⁷ PI Arch. 288. f. 25/1957. 1. ő. e.
- ¹⁸ Ugyanott, 23/1957. 15. ő. e.
- ¹⁹ Pénzügyi Közlöny, 1957. április 21., május 26.
- ²⁰ Könnyűipari Értesítő, 1957. május 11.
- ²¹ PI Arch. 288. f. 23/1957. 6. ő. e.